

Стій, Лук'яне! Бережись!

Не потурай гарячому своєму серцю!

То не батько й мати дивляться на тебе з вікна!

То ворожі кулемети у твоїй хатині, і вже біжать до них вороги! Вони вже ціляться в тебе, Лук'яне!

Забирай вліво ескадрон, вліво приймай, через дядьків город!

— За Радянську Україну! Ах, Лук'яне!..

Неначе не на сільському майдані у бою, а десь у казці чи у пісні дванадцять куль впилося Лук'яну Бесарабу в груди, тринадцята коню. Так і шарахнулись вони на молоду траву обоє і з ними товаришів десятків добрих з два. Лук'ян ще перевернувся якимсь разів чотири, випустив шаблю і зразу захропів, мов після доброго вина з музикою, гучними бубнами і молодецьким танком.

Над кіньми вився дим, як над огнями. Лилася кров червона на зелене. Крякали міни, і коні повзали, рвучи попруги й ламаючи хребти пораненим і мертвим хазяїнам своїм. Лунали прокльони, хрип, і стогін, і рев аеропланів, і височенний тонкий зойк пораненої кінської душі.

Бурею пронісся ескадрон на захід. Команду заступив військовий комісар Пантелемон Труба. Злетів з коня бомбометатель Вернигора Трохим. Двома гранатами розніс ущент Лук'янову хату разом із німцями. Бій покотився далі на село.

Розвіяло весняним вітром куряву і дим, і серед праху хатища й ворожих трупів неначе виросла з землі велика піч з розбитою трубою і

зблідла вся, і побіліла, немов застигнута на самоті немолода вже бідна гола удова. Здивована й ображена, вона дивилася на світ своїми темними сумними пічурками, де колись, ще в дитинстві, Лук'ян сушив онучі.

Біля голої печі неймовірно близько розквітали вишні. З-під розкиданих брудних руїн, з чорного льоху, з-під землі вилізало на світ троє змучених довгою темрявою людей — Лук'янів батько, мати й невеличкий його син Михайлик.

Весняне сонце зразу засліпило їм очі. Вони піднесли голови в бік печі, до сонця, й заплакали од щастя.

— Пошли вам, боже, щастя й здоров'я, діточки наші, визволителі,— плакала зворушена до краю стара Тетяна Бе-сарабиха, звертаючись до бійців.— Чую, що йдете ви, а не бачу, осліпла од темряви. Не бачила без вас отутечки ні весни, ні великої води весняної. Зайдіть же до хати, одпочиньте трохи,— показувала вона в бік хатища.

Бійці проходили чи пролітали на мокрих конях мимо, не звертаючи уваги на Тетянине запрошення. Вони ще не вийшли з бою. Очі їх дивилися ще далеко вперед і горіли лютим огнем. Всі вони ще були у тому несамовитому стані готовності щохвилини впасти мертвим чи вбити, коли людина ще не цілком при собі. Вони були немов у якомусь жару.

Але радість перемоги почала потроху прояснювати людські чола. Бійці вже привіталися з народом і помагали вилізати з погребів і ям.

— Драстуйте, мамашо! Ну, як же ви тут? Живі?

— Драстуйте! Христос воскрес! Спасителі ви наші... З темних льохів, з брудних ям, з-під зруйнованих печищ

вилізали землистого кольору, чорні, погано одягнені люди. Довго сиділи вони в льохах, довго продивлялися очі на небо, виглядаючи порятунку. Довго жили вони по той бік дозволеного людськими законами.

Багато бачили вони такого забороненого для людських очей, що не забудуть і потомки в віках. Якесь невимовне тавро жаху, й скорбот, і того, що лежить за межами обурення і відчаю, упало на них, припечатало і не зникне вже, як прокляття долі, до самої смерті.

Багато благородної праці, багато ласки, добра і доброї згоди треба збагнути, знайти і принести в життя, щоб загоїти якимось душевним каліцтвом, ушкодженням й рани людські.

Люди оглядалися серед своїх пожарищ, шукаючи очима хат, і протирали очі, мов у сні.

— Доброго здоров'я! Чом не радо стрічаєте?— крикнув у натовп веселий кіннотник Семен Щербина. У Семена була розбита голова, і ліву руку знову пробивало йому, як він казав, на старому місці, але він уже був перев'язаний і не переставав радувати світ своєю присутністю.

— Здорова, дівчино! Чого похилилась?

Коло розбитої хатини стояла мовчки жінка молода. Не кинулась вона з сльозами радості до визволителів, не привітала братів. Вона тужно дивилась на них, і на змученому, худому, нездоровому її лиці лежало тавро чогось такого, що не висловити ніякими словами.

Це була спустошена, замучена душа у зґвалтованому тілі.

— З весною, дівчино! Чом не рада стоїш?

— Нема в мене радості. Я горем повна... Щасти вам, боже,— сказала вона й одвернулась. Під серцем у неї ворушилась німецька гадюка.

А трохи далі сумною купкою стояли зґвалтовані дівчатка, літ по чотирнадцяти, і тихо плакали, притулившись одна до одної.

Назустріч бігла літня жінка, Мотря Хуторна, і, заломивши руки, жалібно тужила:

— А боже мій, боже мій, боже мій! А рятуйте мене, людоньки, рятуйте!

— Що таке, тітко?— питали бійці, спинившись.

— Зятя вбили!

— Хто?

— Ваші.

— А хто ж він такий?

— Німець.

— Німець?!— здивувалися бійці і зареготали.— Як німець? Який німець?

— Салдат. Та такий був, діточки мої, на все село. Усе вмів робить, за що не візьметься. А ковбас, було, як начинить щодня, ну де він тільки їх і брав! Так убили ваші, онденьки лежить, а дочку забрали й повели. Уже хтось доказав. Порадьте ж мене, синочки, що ж мені робити? Десь же й мої сини у вас, аж троєчко!

— Е, тьотю, так ви, виходить, німецька теща, зрадниця отчизни!

— Що кажете?

— Зрадниця ви!

— Еге ж бо... А четвертий, Омелько, утік з німцями... Ой горенько ж мені!..

— Чого ж він утік, дурний?

— Боявся. Казав, розстріляєте. Розказували німці, на чебто у вас да видано закона...

— Якого закона?

— Що буцімто стріляєте тих, хто не вмів прудко тікати й одстав од вас. А він був на ноги плохий, дак ледве притяг-ся був аж через два, може, тижні, як ото ви повтікали. А тут уже німці. Дак він тоді в комору та давай пить горілку. П'є, було, день і ніч, як гусак воду, да все, було, лається, да матюкається, да проклинає все на світі. Пропав, каже, я, мамо! Дак таки воно, мабуть, і правда... і зять пропав, ковбасник...

Бійці в регіт. Навіть сусідам хотілося сміятись. Нікому не хотілось плакати.

Людям хотілося жити. Хотілося забути про страшне по великому всесильному закону життя і по незламній силі свого характеру хліборобів, що звикли тисячоліттями до сіяння, до життєствердження у всьому, що може жити й рости.

Не догоріли ще пожари, а люди кинулися вже до роботи. Уже копалися в городах. Жінки дістали вже з прихованих вузликів різне

насіння і з пристрасстю садили в землю. Якесь насіннячко мочили у воді, пришіптуючи напівзабутих молитов і заклинань на добрий урожай.

Прибирали з поля бою вершників, що їм уже на коней не сідати. І, прибираючи, люди признали Лук'яна.

Не зомліла Лукьянова мати, почувши про смерть свого сина. Не розірвав на собі одержу батько героя старий Демид Бесараб, не закричав на все село, не прокляв світу.

Тільки швидко якось підійшли вони обоє до свого сина та й упали перед ним на коліна. З невимовною ніжністю затуляла мати рани на мертвому синовому чолі восковою своєю рукою, і, нахилившись над дорогим лицем, обмивала його дрібними сльозами, і жалібно тужила одвічну материнську тугу: "Ой синку мій, синочку, смутку мій..."

А батько подививсь на людей, розвівши руки, блідий і тихий од скорбот, і, урочисто усміхнувшись, краще б він заплакав, попросив дорогих гостей перенести молодого хазяїна до хати.

Узяли тоді бійці свого командира на руки, понесли його до рідної печі, а сусіди повели за ним матір. Отак, обійшовши навколо хатища й блідої печі через вишневий квітучий сад, понесли його товариші до братської могили і поховали з убитими братами на горі над рікою, недалеко од убитої німцями молодої його дружини.

Довго виголошував на могилі промову політрук Галай, проте ніхто його не слухав — старі од жалю і скорбот, молоді ж бійці дивилися з гори на весняні простори, на буйне весняне небо, на вишні в цвіту і, вдихаючи пахощі вітру і тліну землі, думали свої молодецькі думи.

А маленький Михайлик, що перший вгадав серед трупів молодого свого батька, забув і собі все на світі: у великій його кишені лежав холодний батьків парабелум. Михайлик тримав його за кострубату

колодку і почував себе таким могутнім і грізним, що перед ним тремтіли всі німці, а він їх розстрілював, розстрілював... Через проклятих німців він навіть нестямився, як поховали його батька, і тоді вже заплакав. За рікою ревли гармати.

Прошло два дні у тузі і скорботах. На третій день, на проводи, у Хомину неділю, явилися старі Демид з Тетяною¹ до штабу і запросили Лук'янових бійців виповнити з ними поминальний чин.

На могилах зібралось все село. Народу було небагато. Більшість суспільства лежала у свіжих могилах, переважно в братських, цілими родинами, родами, кутками.

І тут тільки вперше, зібравшись живі серед мертвих, відчули небораки усю прірву небезпеки завойовницького німецького злочину.

— Сідайте, гості дорогі,— сказали Демид і Тетяна, коли політрук привів на поминки п'ятнадцять хороших руських, українських і казахських хлопців.

Пославши скатертини в один ряд, народи сіли на траву.

Коли бійці поналивали всім горілки, Демид і собі взяв чарчину. Багато думок просилося на світ, на люди, та чарка тремтіла в руці і жалібно хлюпала, мов не горілка в ній буде, а сльози.

— Будьмо здорові, дороге чоловічество.— Демид обвів очима всіх живих і мертвих, хвилюючись од незвички до промов.— Вічна пам'ять усім, хто прийняв страждання бою чи страму шибениці од лихої руки супостата. А нам усім щоб виповнити своє життя трудами та згодою і не вбивати брата свого, бо й простому оку вже видно, як мало нас, нашого, сказати би, українського роду осталося в живих... Кушайте на здоров'я.

Зразу ж почали й їсти.

Після довгих великих страждань і горя, що так виснажують душу і тіло людини, натури людські ніби прокидалися з особливою силою життєдіяльності.

Люди багато їли. Споконвіку так ведеться, що живій людині на могилках їсться особливо смачно. Всяка добра страва і всякі напої на могилках набирають чомусь особливого смаку. Життя тоді тихо панує над небуттям. Тут ніби попира-ється сама смерть пирогами, варениками, сметаною, товчениками, та кабанячими стегнами, ковбасами та іншим печеним і вареним. Так нічого цього не було на обіді. Обчистили німецькі злидні все дотла.

І^їи Маньку, заслужену корову республіки, і бесіду розпочали зі спогадів про цю хорошу корівчину.

Коли перед війною на сільськогосподарську виставку до столиці з'їжджалися кращі корови братських республік, послали туди й Маньку. Дуже не хотіла була вона їхати по скромності своєї вдачі, як і належало тихій українській корові. Упиралася, не хотіла входити до вагона.

— Не хочу, не поїду. Му-у... і не просіть, і не тягніть мене!

Навіть утекла була з вагона перед самим відходом поїзда.

На виставці надивилася Манька багато дива, не помічаючи, що сама вона була одним з кращих і дивніших див. Коли водили її по доріжках серед квітів гуляти, тисячі людей дивилися на неї, привітно усміхаючись.

— Як зовуть?

— Манька.

Манька? Так оце вона? Гляньте, Манька, Манька йде! Та сама, читали?

— Звідки ж вона? Звідки Манька?

— Му-у!

— А яка горда та пишна яка!

А бугаїв яких надивилася Манька в столиці. Коли проводили їх на великих ланцюгах за губу, кожен з них так накидав її своїм досвідченим оком, що вона не знала, куди їй одвертатись.

Повернулась Манька з Москви зовсім іншою. Вона була вже не проста, а заслужена вроді корова республіки. Уже ні один пастух не міг на неї щось там крикнути, вроді: "А куди ти, щоб бодай ти була здохла нехай! Куди ти, нечиста сила?!"

Правда, у Маньки зразу ж завелися недоброжелательки. Це були здебільшого поганенькі корови, що давали мало молока, та й то рідкого, од нікчемності своєї породи. І чомусь так от сталося, Манька помітила, що чим менша й ледачіша була корівчина, тим більше мукала вона проти Маньки казна-що, так що голова колгоспу і завідуючий тваринницькими фермами навіть почали було вірити коров'ячим наклепам і коситься на Маньку за гордість і одрив од мас. Але за Маньку був увесь народ, і факт — молоко лилося з неї, як з чистої крини ці вода.

— Ну й що ж? Дак у неї ж харч який? Ану дайте нам такий харч? Дайте, ну дайте хоч на тиждень, ми вам покажем. Дайте!!

Дали. Поставили і їх у спеціальні кошари, дали й їм харчу і пійла уприпуст. Та нічого не вийшло. Молока все одно не прибавилось. Тільки кошару довго чистили од кизяків.

— Це все в кас од кervності. Дайте нам ще два тижні. Ми ще не розкачалися!

Не дали. На цьому й закінчилася склока.

Манька заспокоїлась. А добрі жінки всі любили Маньку. Всі приходили до неї, гладили її, називали ніжними своїми людськими іменами, бажали їй доброго здоров'я, а старі бабусі навіть нишком хрестили її й щось там пришіптували набік, одганяючи од Маньки нечисту силу.

А коли вдерлися в село вороги і понищили багато людей і геть-чисто всіх корів до одної, одну тільки Маньку пощастило вберегти. її заховали в силосну башту і нишком годували, як царівну в казці, щоб не побачили вороги. І вони дійсно не побачили її. Навіть дурна Христя, що вийшла за німця, навіть Христя, й та не виказала її. Та не діждалася Манька вільного життя. Ударив їхній снаряд у силос і вбив її перед самим звільненням з неволі. Отаке-то.

Спочатку бесіда точилася не дуже жваво, проте ніяковість поволі минула. Ущухли скорботи од споглядання великих могил. Все, що покладено було в житті виплакати, було випла-кано, і люди тихо полинули в спогади про мертвих людей.

По доброму звичаю, забитих згадували переважно з боку таланту чи хисту — хто що добре й вправно робив у ковальському чи тракторному ділі, хто відзначався в шевстві, чи в теслярстві, або в лузі з косою, чи з бригадою в полі.

А коли трохи підпили, почали говорити про веселе, хто з небіжчиків чим був смішний, хто як лякався чи хто як лаяв німців перед смертю.

Людам хотілось сміятись чи хоч би посміхатись,— так довго не сміялись.

Тому з особливою теплотою згадували про смерть колгоспного пасічника Данила Годуна, що в нього бджоли закутали на смерть трьох німецьких солдат.

...Сам Гітлер, проїжджаючи, спинивсь коло Данилової шибениці і побажав узнати, про що думає в останню смертну мить цей слов'янин.

— Я думаю,— сказав Данило Годун, надіваючи петлю на шию,— що плохі ваші діла, раз уже ви боїтесь таких, як я. Діло ваше програне.

— Як же ж воно програне, коли я стою вже на твоїй території,— каже Гітлер.

— Дарма. Покрутишся та й побіжиш, як собака.

— Не побіжу.

— Побіжиш. Є у мене ще одна прикмета нащот вашої загибелі, ну не скажу.

— Скажи,— каже Гітлер.— Скажи мені ту прикмету, я дарую тобі життя за хоробрість і обсиплю тебе золотом.

— Іди, хай тебе болячками обсипле, блазень,— сказав Данило.— Іди, не застуй; не затуляй мені села.

Так і не сказав. Довго щось там робили йому німці, ну не сказав. Так і помер, не сказавши. Он який був чоловік. "Іди,— каже,— не застуй". Отака наша слава.

Зворушливо жартували, згадуючи про смерть старого Са-хрона Палянички. Під час бою Сахрон виліз був з відром і кропилом на стріху.

— Як тільки куля чи осколок у стріху, так він зараз кропилом, кропилом, щоб не загорілась,— розповідав старий Андрон Завалій.

— Ти подумай!

— Еге. Коли ж великий бризантний снаряд як улупить у стріху. Дивлюсь, летить Сахронова свитка й штанина уже без Сахрона, а самого Сахрона нема. Незвісно куди й дівся.

Всі засміялися.

— Покропив чортового батька.

— Аякже. Та ще молитов причитував. Ну, зате стріхи вмів крити.

— Еге,— сказав літній чоловік Лев Квічастий.— Уже, було, як викладе кому, прямо не стріха, соняшник.

— О, великий майстер був, царство небесне. Хоча начальство страх як не любив. Усе, було, гуде, як шершень.

— Ну, як же йому було й не гуди, ви подумайте,— сказав Лев.— Він же був критник?

— Ну, критник.

— А хат крить нічим уже дванадцять літ. Солома в скиртах молотарками побита. От він і сердився по спеціальності.

— Еге. Все, було, кричить: "...Загидили государство драними стріхами!"

— Ну, нічого. Стріхи полагодим... Будьмо!..— сказав Юхим Галай, піднявши чарку з явним бажанням перемінить тему розмови.

— На здоров'я... Еге. Куди, каже, не глянь, скрізь стоять обшарпані села, мов сироти невмивані.

— Які сироти?— насторожився. Галай, що у всякій поганій розмові про дійсність бачив не звичайне бажання кращого, а статтю контрреволюції.

— Які сироти? Хто вам казав? Признавайтесь, хто вам казав?

— Я вам кажу.

— А хіба ж не правда?— сказала Олена Годунова, оглядаючись на своє пожарище.— Уже як стріха, було, драна, то й стін мазать не хочеться, все одно дощ обмиє. А вже як мазати не хочеться, то й світ, було, не милий, і одягатись не хочеться.

— Да, стріха, казав Сахрон, хай царствує, велике діло. Щоб ви знали. Од драної, було, каже, стріхи та розгородженого двору велика неакуратність пішла скрізь по государству і великі збитки,— сказав Лев.

— Дурниці!— обурился Галай.

— Вам дурниці, а людям гидко. А кому вже не гидко, той, виходить, непомітно сам уже погидшав,— сказав спокійно Лев, навіть не глянувши в бік Галая.— Я так думаю, що оце почнем ось будуватись, дак треба буде сказати урядові, щоб видав спеціального декрета, якщо вже й цим доводиться займатися йому,— дядько Лев умочив невеликий шматок хліба в консервну банку і почав повільно жувати. Всі притихли й дивилися на дядьків Левів рот, чекаючи декрету.

— Наказую всім колгоспам,— сказав Лев і витер вуса ребром долоні, — щороку стільки-то й стільки врожаю молотити ціпами в околот, по-старому, аби була солома не лише для промфінплану чи худоби, а й для людей, для акуратності душі. А котре село по ліиості чи дурості не схоче бути чепурним, тих начальників притягати до суворої відповідальності, як ворогів народу і дурнів.

Всі засміялись, бо було-таки справді смішно з такого дотепного веселого закону. Сміялись навіть бійці, що походили з далеких казахських земель і мови не знали.

Тільки одинока Мотря Хуторна стояла окремо на горі на крутому березі і мовчки рвала на собі сиве волосся. Вона розкидала вирвані пасма по вітру, ніби хотіла закивати ними увесь світ. Вона збожеволіла.

— Ач, побивається німецька теща,— сказав Завалій, помітивши Мотрю.— Тепер буде скубити на собі волосся, поки й жива буде.

Політрук став доказувати, що Мотря й Христя — зрадниці Вітчизни, але це якось не доходило вповні до свідомості людей.

— А, яка там вона зрадниця? Дурна вона була зроду,— сказав немолодий уже сивий чоловік Грицько Глевкий.— Я ще її дівкою знав. Дак ото було, повірите, тільки й знала, що сміятись та співати. Одним словом, була якась несаможителна. Ну, правда, роботяща була. Дак отака й дочка, уся фамілія така. А отечества, сказать би, вони не розуміють. Живуть, як мужики, одним словом.

— Так що ж, по-вашому, не зрадниця вона Вітчизни?— добивався Юхим Галай.

— Так хто ж її знає. Хіба я знаю? Звичайно, уже якщо є заборона, так треба було себе якось зберігати.

— Тепер насоблюдають,— сказав сліпий Митро Горобець.— Порозпускалися так, що дивитися прикро. Колись воно не так було. Колись було не то що німець, свій парубок і то скільки часу, було, гуляє, аж поки не пришло рушників, га?

— Постріляв би я таких всіх до ноги!— сказав один борець.

— Дурне ви говорите. І ти, Митро, і ви, товаришу,— сказав раптом Демид Бесараб. Всі обернулись до Демида й притихли. Усіх чомусь уразив його голос. Від самого початку обіду він сидів мовчазний і замислений, дивлячись на людей, на могили, на широкий урочистий простір і на весняне небо. Він знав усю історію Христиного шлюбу, бо він сам же і порадив їй не одмовляти німцю, коли вона, перелякана, в сльозах, прибігла до нього нишком за порадою. Три брати в армії, та ще про одного чутка, що великий герой Союзу на весь світ. Попробуй одмовитись — смерть. Одмовилась невістка, Лук'яно-ва дружина,— убили. Горе, горе! У лихій неволі і краса — горе.

— Дуже легкий ти став на стрільбу, я бачу,— сказав Демид, звертаючись до бійця.— Треба було зразу дужче стріляти по ворогу, коли війна починалася, та не кидати народ напризволяще. А зараз треба думати не про стрільбу, бо смерті й розореній німці й так посіяли у нас не мало,— хитнув Демид головою у бік могил.— Будемо ми тепер довго бідні й нужденні,— сказав Демид, немов не був він уже ні бідний, ні нужденний.— Тепер особливо треба шануватися і триматись колективу, бо інакше пропадем, повірте мені.

— А ваша ж невістка одмовилась?

— Характер був твердий, хай царствує. А твердості, я так думаю, можна вимагати од многих, та не можна од усіх... Думала хіба Христя про таке, працюючи з нами в колгоспі? Кріпила ж оборону, як і ми всі. Де ж воно видано в нашому роді, щоб дівка пішла на таке? Значить, щось тут да є? Політика їхня, он що, а не шлюби. Обкрутити, розділити та й керувати недобитками. Вивчили, ідоли, наш дурний характер: нас же хоч хлібом, казав той, не годуй, тільки дай не простити одне одному та щось там доказати... От і виходить — ворогу весілля, а нам самогубство... Мотре! Ану йди сюди, годі скубтися!— гукнув раптом Демид до Мотрі.

Всі обернулися в бік Мотрі, що проходила кручею повз могили.

— Розкажи людям добрим про свою зраду!

Мотря ніби не почула Демида. Вона не помічала вже людей і йшла, мимо, дивлячись угору, і, простягаючи руки до пролітаючих птиць, приказувала: "Ой пташечки, голубоньки, візьміть мене на крилонька, понесіть мене до батенька..."

Чорногузи в тривозі кружляли над селом, принесли щастя з далекого краю, та нікуди було його покласти.

Жінки визнавали своїх чорногузів і алакали, мов на кобзах грали:

— Бідна моя пташиночко, ой нігде ж тобі сістоньки, нема в тебе кубелечка, нема вже і в нас. Куди ж ти тепер щастя понесеш?

— Та не плачте. Назад не понесе, десь та притулить,— казали чоловіки.

Всі засміялись і притихли.

— Ну годі,— сказав голосно Демид, ніби прокидаючись од глибокої задуми.— Що було, казав той, того не вернеш. Треба жити. Скажи, Михайлику, батьковим товаришам, що ти робитимеш, як виростеш?— спитав Демид свого онука Михайлика, що підійшов до нього.

— Я стрілятиму німців, діду, палитиму їхні хати,— од-повів Михайлик, очевидно, добре обдумавши свої житейські плани.

— Ну подумайте! Так же ж не можна казати. Ти ще маленький,— сказала стара Тетяна.— Ой боже мій. Попсували дітей. Тільки й розмов, що вбити та повісити. Треба ж якось забувати про зле-лихе. На добро треба настановляти, а ти отаке,— звернулась вона докірливо до Демида.

— Яке тепер наше добро? Тепер наше добро — війна та помста. Ото наше добро. Да щоб злий був змалечку до ворога,— розсердився Демид. — Щоб не тікав од ворога, щоб зразу злився! Не слухай баби, Михайлику. Рости, дивись оце, та нічого не забувай! Треба битися, людей треба захищати, хлопчику... Добро. Наше добро — це сміливість, щоб умирати за свій народ не боявся, як твій батько Лук'ян. Признаюсь вам усім,— Демид Бесараб обвів увесь круг своїми старими замисленими очима.— День і ніч я думав про Лук'яна. Як він там, де він, що він? Живий чи ні? Стояв під шибеницею, думав. Копав німецькі бліндажі, думав. Крутив дроти проти Лук'яна перед селом, думав. Сидів у погребі місяцями, думав, хіба не правда, стара? І ось нема Лук'яна. Упав перед самим вікном.— Старий показав на руїну, і голос його затремтів таким глибоким жалем і нерозтраченою ніжністю, що стара не витримала і тихо почала витирати сльози.

— Признаюсь вам, і жалько мені неначе, і не жалько. Чесно вам кажу. Такий великий час, і так багато вас гине... Велике діло — воїн у бою. Дай, боже, кожній добрій людині умерти так, як ваш командир Лук'ян...

— Та що ти кажеш?— тихо перебила його стара.— Щоб усіх перебили, чи що?

— А, що ви там, жінки, розумієте? Треба битися, хлопчику,— звернувся Демид до онука з якимсь особливим світлим виразом, Михайлик ще ніколи не бачив діда таким. Своєю хрустальною дитячою душею він почував, що дід промовляє до нього щось дуже важливе на все його життя.

— Раз уже тебе вдарено, бий його десять раз. Спалить тобі хату, а ти їм вулицю, куток спали, щоб знали, як палить! Отак-то!

Демид узяв Михайлика за рукав і підвів до себе.

— Будеш палити?

Буду, діду,— сказав Михайлик і вийняв з кишені німецьку запальничку.

— Поцілуй діду руку, що будеш!

Михайлик поцілував дідову руку, мов євангеліє чи хрест, як колись цілували присягаючись. Потім він витяг з кишені батьків німецький револьвер і нишком показав його діду.

— А ти, сукин син!— здивувався Демид.

— Демид, ну, що ти робиш? Уже й сам, як малий. Ну, ви погляньте.

— Бий їх, Михайлику, щоб батькове ім'я не загубилося. На тобі за це чарку.

— Демид!

— Помовч, стара. Пий, Михайлику. На батьковій могилі не гріх випити й малому.

Михайлик узяв чарку і трохи злякався. Всі дивилися на нього. Тоді він глянув на своїх однолітків, що стояли на віддалі за кругом на могилках. Діти дивилися на Михайлика з таким напруженим інтересом, ніби у нього в руках не чарка, а граната, що її треба кинути вперше.

— Пий, Мишко!— крикнуло йому двоє хлопчиків, у яких теж було дещо в кишенях.

Тоді Михайлик глितнув з чарки і довго не міг затулити опеченого рота.

— Ти подивись! Оце буде добрий вояка!

— Добрий буде воїн!— сказали бійці.

— Який там воїн. До школи його треба,чити,— сказала баба.

— А, не слухай баби, Михайлику. Я тебе сам буду вчити,— щоб знав, що й до чого.

Михайлик підійшов і став коло діда.

— На, закуси.— Дід обняв його своєю великою жоловатою рукою.

— Гості мої дорогі,— сказав він проникливо й урочисто, звертаючись до бійців.— Не знаю я, може, небагато вже й жити осталося після всього, що було, може, скорботи по Лук'яну ще прийдуть і приберуть мене, так про одне попрошу вас, синочки, коли хто з вас лишиться живий, коли питиме хто-небудь з вас чарку на переможному великому пиру, так скажіть, що Лук'янів батько...

— Ну, Демид, хіба ж можна таке про себе говорить? Зовсім упився старий,— перепрошувала Бесарабиха.

— Нічого. Кажіть, все передамо!— сказали бійці достойно і твердо, і кожен почув себе за тим великим столом, де зберуться вони з усіх фронтів, і груди їх сятимуть зорями. У бійців гордо засвітилися очі.

— Так скажіть йому, що Лук'янів батько жалів, що у нього такий ще малий онук. А то б і його послав,— сказав Демид, і до його старих очей десь із глибини понесених трудів, і захованих скорбот, і мудрих літ на вернулися на мить дві крупні, кріпкі, як вогонь, сльози" але одхлинули назад.

— Добре, батьку, уже якщо останемось живі, то небез-премінно передамо,— одповіли бійці, подавшись на колінах до Демида і тримаючи чарки з горілкою перед устами.

— Нехай же сповниться ваше бажання, будьмо здорові!— сказав Демид.

— Будьте здорові, папашо!— сказали бійці хором всіма мовами і закинули свої молоді голови в небо. Потім вони крякнули разом, умочили хліб у розтоплене сало і відправили його в роти, а губи витерли долонями, а долоні потім — об траву.

Довго поминали Лук'яна. Розповідали народу, як славно й красиво він бивсь і командував ними, і по мірі спогадів зникав кудись жаль до нього і затулявся славними його живими ділами. Люди згадували про Лук'яна, як про живого, як про доброго косаря, що, упоравши багато сінокосу, ліг заснути, одпочинути.

Про німців не згадували зовсім, як про щось гидке, недо-стойне згадки за столом. Називали їх "вони", вроді нечистих, не при хаті згадуючи.

А кричущії свіжі могили зіяли навколо, мов рани землі, і приховували страждання дивовижного народу серед живої зелені весни.

— Пошли ж вам, доле, синочки мої,— сказала Тетяна, звертаючись до бійців з убогою чарчиною і зворушливою материнською любов'ю, —...здоров'я та життя у згоді й у силі, благослови, господи, і дай нам сили на нове село. Щоб було воно ще краще за старе. Щоб жила в добрі земля наша радянська і щоб розцвіла, як після дощу та грому, як молода мати по важкій недузі. Пошли ж їй здоров'я, а нам сили в руки й ноги, хто живий остався, і виповнити закон і довг перед миром.

Всі випили. А казахи встали і поклонились матері-україн-ці до землі. Вони сказали їй по-своєму щось таке дороге, такі дорогі слова, що сльози виступили на їх молодих очах, і всі зрозуміли їх і пройнялися до них любов'ю — до найдорожчих малих своїх дітей.

Було в цій тризні на могилі, на окривавленій землі, де тільки що пронісся ураган небаченої сили, на високій горі, з якої виднілися далекі дими й вогнища палаючих пожеж, було у цьому всьому щось величне. Був біг часу і урочистий спокій.

Безсмертя народу почувалося тут на могилках в оцій давній зміні людських поколінь. Тут сиділа й лежала сама неначе історія. На присипаних свіжою землею дорогих утратах, серед низеньких горбочків далеких сивих пращурів, сиділо три сучасних покоління — старе, середнє і мале.

Сиділи, опираючись на шаблі, гості молоді і довго оповідали старшим про свої діла. Вони читали їм величні ненаписані книги оповідань, яких ще ніколи не знав світ і ні один великий письменник. Вони оповідали про події, учасники і автори подій. Події були так густо замішані людським м'ясом, сльозами, кров'ю, криком, стогонами, прокляттями, утратами, що ніхто вже нічому не дивувався. Це був уже новий світ, нова дійсність серед старої природи на руїнах старих розвалених хат, у старій землистій одежі, немита.

Люди уявляли собою ніби якийсь геологічний шар. Велетенськими катастрофічними силами його зрушено з свого місця, але невідомо, чи він спинився на новій основі. Він ще не став вповні. Все ще обсипалося з нього, падало, і навколо повно валунів, пилу, щебеню, лому — слідів катастрофи і пахощів шаленого тертя і вибухів.

Так з поминальних спогадів людських, як із сумної книги буття, виникала поволі небачена картина нелюдського жаху, скорбот і недолі і висвітлювалося лице народу-мученика і воїна, що дивився на німців як на щось низьке, недостойне людського звання, безстидне, гидке і прокляте.

Упав на землю прозорий вечір.

Довго ще точилась бесіда, поки не стихла. Помалу розійшлися непомітно і, де хто міг, поснули. І стало тихо-тихо навкруги. Тільки далеко десь за річкою гули гармати та самотній Демид Бесараб глухо ридав під вишнею по своєму сину, затуляючи старою шапкою ридання, щоб не злякати солов'я.

Щебетали солов'ї у вишневих садах на все село.

А села нема.

[1942]